

ИРОНИЯ И ПОЧИТ В „ДЖОБНА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ НА МИСТЕРИИТЕ“ ОТ МИЛЕН РУСКОВ. ОСОБЕНОСТИ НА ЕДНА ПОСТМОДЕРНА КНИГА

Владислав Тиков

Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (България)

IRONY AND HOMAGE IN MILEN RUSKOV'S *POCKET ENCYCLOPEDIA OF
MYSTERIES*. FEATURES OF A POSTMODERN BOOK

Vladislav Tikov

Sofia University "St. Kliment Ohridski" (Bulgaria)

ORCID ID: 0009-0000-4150-4799

E-mail: tikov@uni-sofia.bg

Abstract: This text examines the features of Milen Ruskov's debut book *Pocket Encyclopedia of Mysteries*, and more specifically the irony and homage in it. Attention is paid to the literary scandal that accompanied the appearance of the book. The article defends the view that the work is a novel – a view disputed by some researchers, through an argument based on characteristics of the postmodern novel by foreign-language and Bulgarian authors. The focus of the analysis is on irony as a type of criticism forming part of the arsenal of historiographic metafiction and on the homage to history, both serving as expressions of one of the main elements of Milen Ruskov's postmodern writing.

Keywords: irony, homage, scandal, argumentation, postmodernism, novel, criticism

Резюме: Текстът разглежда особеностите на дебютната книга на Милен Русков „Джобна енциклопедия на мистериите“ и по-конкретно – иронията и почитта в нея. Отделено е внимание на литературния скандал, който съпътства появата на книгата. Защищава се гледището за романовостта на творбата, която е оспорвана от някои изследователи, чрез аргументация, опираща се на характеристики на постмодерния роман от чуждоезични и български автори. Средоточие на анализа е иронията като тип критика – част от арсенала на историографската метафикция, – както и почитта към историята – и двете като израз на един от основните компоненти на постмодерното писане на Милен Русков.

Ключови думи: ирония, почит, скандал, аргументация, постмодернизъм, роман, критика

„Джобна енциклопедия на мистериите“ е първата книга на Милен Русков. Критическата рецепция върху нея не е голяма, макар книгата да излиза през 2004 г. На

следващите му романи е обърнато повече внимание, най-вече на „Възвишение“, но все още са оскъдни текстовете върху дебютната му творба. Това е донякъде разбираемо. Тя е една от редките книги в българската литература. Самият автор твърди, че след нея друга подобна книга не се е появила. Сложността на това произведение произтича преди всичко от дефинирането на жанра му. В този текст ще опитаме да запълним една празнина в рецепцията на „Енциклопедията“ и ще отделим място за жанровата специфика на творбата, но ще се опитаме преди всичко да разгледаме особеностите на една постмодерна книга и иронията в нея като тип критическо отношение към исторически личности и събития. С други думи, иронията като елемент от историографската метафикция – един от основните компоненти на постмодерната поетика.

Книгата, както и авторът ѝ, добиват популярност след разразилия се литературен скандал през 2005 година, обект на който е тъкмо жанрът на произведението. Началото му е поставено от Милена Кирова със статията във в. „Култура“ „За границите на романа“, в която тя пише:

Не е роман, защото няма литературен сюжет, защото няма герои извън обектите на познавателно отношение, защото хуморът и пародията не могат да заместят „личността“ на повествователя, защото ефектите на внушение се натрупват без да търпят развитие... Мистификацията сама по себе си не е виза за държавата на романа. (Kirova 2005)

След тази публикация авторът отговаря със своя статия, в която защитава тезата за романовия характер на книгата си, а често неговото отношение е жлъчно. Като част от аргументацията в защита на жанра на „Енциклопедията“ Милен Русков пише следното:

Ако трябва да бъдем точни, „Енциклопедията“ има множество сюжети, един от който е водещ и преминава през цялата книга. [...] книгата има герои, и тъкмо за тях, естествено, става дума в сюжета ѝ [...] Тези герои са литературни герои в най-обикновения смисъл на думата, защото са фикционални. (Ruskov 2005)

За написаното от Милена Кирова твърдение, че ефектите на внушение се натрупват без да търпят развитие, Русков казва, че „напротив, търпят развитие и краят на книгата е, в този смисъл, достигане до определена цел“ (Ruskov 2005).

В предговора на книгата си Милен Русков също говори за спецификите на творбата. Там той заявява, че тя е „псевдоенциклопедия, художествена мистификация“ (Ruskov 2018: 9). След като не можем да я отнесем към истинската енциклопедия, но не можем да я отнесем и към романа, то какъв е нейният жанр? Макар че е любопитна категорията, в която е поставена книгата в интернет книжарниците. Например в дигиталната книжарница „Български книжици“ тя е в раздел „Езотерика, духовни учения“, в комбинация с „Българска съвременна проза“. В сайтът „Store.bg“ пък категорията е „Загадки и мистерии“. Бихме запитали кое е това, което обединява прозата, т.е. художествената литература, със езотериката и духовните учения? (При положение че самият автор е написал в предговора на книгата си, че „Човек не трябва да бъде наивен и да взема нещата в тази книга за чиста монета“ (Ruskov 2018: 9), подсказвайки ни, че написаното не е истина, или по-точно – истина, смесена с измислица). Особеностите на творбата ни насочват тъкмо към постмодерния роман и на този проблем ще отделим внимание по-долу.

В книгата си „Метафикция: Теория и практика на самоосъзнатата фикция“ Патриша Уо подчертава, че:

Съвременното метафикционално писане е едновременно отговор, а и принос към още по-задълбочено усещане, че реалността или историята е условна: вече не свят на вечни истини, а поредица от конструкции, изобретателност, непостоянни структури. Материалистичният, позитивистки и емпиричен светоглед, според който реалистичната фикция е предпоставена, вече не съществува. Следователно едва ли е изненадващо, че все повече и повече романисти започват да поставят под съмнение и отхвърлят формите, които съответстват на тази установена реалност (добре направеният сюжет, хронологичната последователност, авторитетният всезнаещ автор, рационалната връзка между това, което героите „вършат“ и какво са „те“, причинно-следствената връзка между „повърхностните“ детайли и „дълбоките“, „научните“ закони на съществуването). Това отхвърляне обаче неизбежно е довело до голяма доза писателско и критическо объркване. (Waugh 1984: 7)¹

По този начин авторката радикално променя представите за жанра, което е потвърдено и от Браян Макхел, който, от своя страна, с понятието „постмодерна фикция“ отстоява онтологичния характер на постмодерното писане.

¹ Всички цитати от англоезични източници са представени в мой превод – В. Т.

Русков променя романовата структура, прилагайки основни принципи на постмодерната поетика – децентрализация на повествованието, фрагментарност, ризоматичност, хетероглосия, интертекстуалност, игра с езика, в които са включени основни компоненти на постмодерната риторика – иронията, пародията и гротеската. Всички тези елементи на постмодерния роман го правят различен от конвенционалния роман на XIX и първата половина на XX век, от което произтича и „читателското и критическо объркване“ – тенденция, за която говори Патриша Уо, и пример за която е точно романът на Русков. В изследването си за българския постмодернизъм „Българският постмодерен роман в културната ситуация през новото хилядолетие“ И. Иванов подчертава, че:

Първият роман на Милен Русков – „Джобна енциклопедия на мистериите“, рязко отличава автора от националните повествователни традиции и в същото време разширява и обогатява намерилите своята легализация през 90-те години на XX век постмодерни тенденции в българския роман. (Ivanov 2015: 224)

„Джобна енциклопедия на мистериите“ се състои от 11 части или глави (макар в съдържанието да са 10, защото част 6 е подразделена на две части), като всяка от тях е посветена на конкретно учение от далечното минало. Съответно, тя се занимава с алхимиците, астролозите, гностиците, демоните, кабалата, мистиците, тоест учението на Майстер Екхарт, както и на неговите последователи, розенкройцерите, тамплиерите, херметиците и разразилата се голяма чума от 1348 г. в Европа.

Всяка от частите на книгата е структурирана по един и същ начин: излагат се основите на учението, които не са фикционални, но са умишлено усложнени, което подсказва за мистификация. Това е енциклопедичната или на места псевдоенциклопедичната част на книгата. Тук можем да дадем откъс от изказване на Алберт Велики, което е определение на алхимията, проблематизирано от автора след това: „Алхимията – казва Алберт – е изкуство, измислено от алхимиците. Името ѝ е производно от гръцкото „архимо“. С нейна помощ включените в минералите метали, които са поразени от недъзи, се възраждат – несъвършените стават съвършени.“ (Ruskov 2018: 17).

Авторът изразява несъгласието си към тази дефиниция по следния начин: „Неговото определение за алхимията е особено забележително, тъй като показва тънко овладяна мярка между пълната погрешност и смелата екстравагантност.“ (Ruskov 2018:

17). И малко по-нататък: „Що се отнася до второто изречение на Алберт Велики, за гръцката дума „архимос“, то несъмнено е абсолютно погрешно [...] Нашето трето изречение не изглежда да държи сметка за силата на обстоятелствата, която едва ли току-така позволява „поражените от недъзи метали да се възродят.“ (Ruskov 2018: 18). Още тук се вижда особената критика на писателя към героите – от една страна, тя е заявена директно, от друга – иронично. Това отношение на автора към персонажите – директна, понякога дори жлъчна критика, както и иронизиране на същите, смесена с любовта му към историческото минало, е преобладаващо в книгата.

Една от водещите практики в постмодерното писане е финото смесване между истинно и неистинно. Чрез следния цитат от главата, посветена на Кабалата, авторът илюстрира своя подход при написването на творбата, за което ще говорим по-долу:

Мистификаторският гений на евреите се онагледява още по-силно от развитието на другата голяма тенденция от школата в Жерона – гностическата. През вт. пол. на XIII в. представителите на тази тенденция произвели множество псевдотекстове, писани от самите тях, но приписвани на други, много по-стари автори, често несъществуващи, а произведенията, които подписвали със собствените си имена, изпълвали с псевдоцитати от несъществуващи книги. (Ruskov 2018: 229)

Това, което пише авторът за гностическата школа от Жерона – този похват за създаване на псевдотекстове, „писани от самите тях, но приписвани на други, много по-стари автори, често несъществуващи“ (Ruskov 2018: 229), е самият негов подход при написването на „Енциклопедията“. Тя е пълна с измислени исторически личности, а пространството на творбата изобилства от псевдоцитати от псевдонаучни книги на тези личности. Другият похват е да се ползват действителни лица от историята и действителни книги, но цитатите от тях са плод на писателското въображение. За преднамерената заблуда, в която авторът вкарва читателя, свидетелстват дори променените години на раждане и смърт на някои от героите. Например алхимикът Арналдо де Виланова, според книгата, е роден през 1250 г., а е починал през 1313. Всъщност годините на раждане и смърт на този човек са 1240 и 1311. Както се вижда, разлика има и тя несъмнено иде да покаже, че не всичко в тази творба може и трябва да се приема за „чиста монета“, както ни е предупредил самият автор в предговора.

За да приведе примери за това как учените от съответните епохи практически са реализирали принципите на своята наука или изкуство, авторът разказва истории, някои

от които с приключенски характер, с истински и въображаеми герои. Подходящ пример в тази посока е една сцена, в която героят Раймонд Лулий (действителна личност) посещава дук Еранио Мантуезки, започвайки работа при него като алхимик, и е помолен от последния да провери автентичността на преписите на Аристотелови съчинения, които притежавал. Ученият припознал само няколко творби на гръцкия философ за негови, а останалите отрекъл, вследствие на което те били изгорени. Този епизод, който е плод на авторовото въображение, осмива героите, като са приведени в действие два основни компонента на постмодерната поетика – пародията и иронията, които са част от арсенала на историографската метафикция. Тя е романов жанр, който:

...може демонстративно да променя установения исторически разказ; да го подрива чрез множествени гледни точки или чрез гледната точка на недостоверен разказвач; да се усъмнява в онтологичния статус на събития и персонажи, смесвайки факт и фикция; да иронизира представите за минало като завършено и подлежащо на обективно изучаване (Igov 2019: 159)

На подобни пародийно-иронични трансформации са подложени почти всички персонажи.

Книгата на Милен Русков разрушава традиционната художествена структура на романа, като използва елементи от модела на пикареската, но в същото време се отдалечава от нея (вече в следващите му две книги приближаването е по-плътно). При този модел обикновено героите са двама – авантюристи, мошеници, измамници на дребно и пр., чиито приключения изпълват повествованието. Русков използва като модел на пикареската творбата на Сервантес „Дон Кихот“, за да изгради фабулата във втората и третата си книга, но в първата основните герои са двама, а в нея той обрисова техните перипетии точно по пикаресковия модел, с тази разлика, че героите не се познават – техните прекеждия се осъществяват поотделно. Всъщност основните персонажи са трима и всичките са измислени – Сатурнин Матропатер, който е гностик, а по-късно се превъплъщава в демон, Игнаций Бърд и Алесандро Ескалатор. Основното им занимание е да чиракуват при някой популярен учен от миналото, усвоявайки от него „тайните“ на съответна наука или изкуство. Това, което научават е абсурдно. Впоследствие Ескалатор и Бърд доразвиват принципите или тайните, които са научили от своите ментори, което прави действията им нелепи, но и мошенически, особено в тези сцени от книгата, когато те използват наученото, за да въртят търговия (много показателно в това отношение е

„бизнесът“ с ферментирала в почвата небесна роса, който Игнаций Бърд реализира по време на Голямата чума през 1348 г. Той я продава на заразените, като получава от тях огромна сума пари, заблуждавайки ги, че неговата течност е „еликсир“, който ще ги излекува). Глупостта, смесена с дребно мошеничество, както и безкрайната алчност и неадекватно поведение обрисуват отсъствието на ценностна система, което оформя иронично-пародийния образ на персонажите, демистифицирайки морала на епохата – характерен постмодерен почерк на писателя, който той използва и в следващите си произведения. По подобен начин е описан този почерк на Милен Русков и от И. Иванов за героите д-р Монардес и Гимараеш да Силва от романа „Захвърлен в природата“, който „подчертава безграничния потенциал на постмодерната интертекстуална пародия, която открива грубостта, лакомията, алчността, тъпотата като транснационални и трансисторически феномени“ (Ivanov 2015: 232). Впрочем, за основоположник на този начин на писане – ирония към героите в българската литература, трябва да се счита Алеко Константинов с „Бай Ганьо“, а също и Вазов, най-вече заради повестта „Чичовци“ (може би и Каравелов преди тях?). Като родоначалници или предтечи на постмодернизма в българската белетристика могат да се считат Й. Радичков и Св. Минков, каквото е твърдението и на Розалия Ликова, според която „Основите на постмодернизма в нашата белетристика се изковаваха в творчеството на Св. Минков и Й. Радичков“ (Likova 2001: 106), но както се вижда, наченките на постмодерното в българската литература се откриват още във Възраждането или следосвобожденския период.

Потъвайки в блатото на аморалните мисли и постъпки, героите съвсем закономерно деградира с напредването на книгата, което довежда да логичния им край – Ескалатор попада в Ада, не разбирайки къде се намира, считайки, че се е озовал в рая. Игнаций Бърд получава бележка за среща с баща си, който се оказва демон, тъй като в главата за демоните ловците на вещици Хайнрих Крамер и Йохан Гремпер преследват „камбионът“ Игнаций – хибрид, заченат от човек и демон.

Макар и да говори за поезията, П. Антоант описва причините за възникването на българския постмодернизъм. Според него:

...новата постмодерна стилистика се заражда в лоното на тоталитарния идеологически език, набъбва, хранейки се от неговата разлагаща се плът, едрее и се развива вътре в него [...] От руините/трупа на модернистки монолитния и абсолютен език на Системата се ражда един нов **карнавален език** на „гротескното преобръщане на старите представи“;

един *младенчески език*, обозначаващ тоталното пресъчиняване на катастрофиралия свят. (Antov 2010: 38, подч. авт. – П.А.)

С други думи, постмодернизмът винаги е след и преди всичко *контра* на някакво течение в изкуството. Това определение на Антов бихме могли да отнесем и към постмодернизма в прозата. Доколкото постмодерните поетики и практики на пародирането, гротеската, иронията, хумора, пастиша и т.н., могат да бъдат наречени *младенчески език*, то по-подходящо според нас е не език, а ще употребим понятието *дискурс*, тоест *младенчески дискурс*, насочен срещу старото, отживяло или просто компрометирано в литературата и света, а „Джобна енциклопедия на мистериите“ блестящо vyplъзва този дискурс.

Друга отличителна характеристика на постмодерната поетика е *двойствеността* или *многозначността*. Тя се съдържа в поезията от 90-те (като пример можем да посочим първите стихосбирки на Георги Господинов „Лапидариум“ и „Черешата на един народ“), а особено що се отнася до Милен Русков, това е потвърдено и от самия автор в предговора:

Тя [книгата му – б.м., В. Т.] е обърната с любов към миналото, към цялата тази грамадна и същевременно топла културна традиция, същинския измерител на човешкия гений, трупана стъпка по стъпка, усилие след усилие в продължение на много дълги години; човешкият гений е както внушителен, така и – особено след време – смешен и видимо нелеп, което според мен го прави само още по-обаятелен. (Ruskov 2018: 10)

Бихме могли да приемем тези думи на автора като аргументация за своето писане в книгата, а то е тъкмо амбивалентно – героите са подложени на тънка ирония, но същевременно се усеща топлото отношение на писателя към тях. Като пример можем да приведем откъс от заключителната част на главата, посветена на немския мистик Майстер Екхарт. Макар да е скептично настроен към Екхарт и учението му, авторът пише, че:

Екхарт е един от най-големите мистици на Запада, човек с наистина дълбока и оригинална мисъл [...] в негово лице намираме изключителен майстор на стила, чийто жив, трептящ език ни говори през 700 години разстояние. И ни говори не само със силата на мисълта – за която, както самият Екхарт казва, времето и пространството не значат нищо, защото аз може да съм тук, а мисълта ми да е „от другата страна на света“ или 1000

години назад, – но и със силата на стила, за който ако не пространството, то поне времето вече значи почти всичко. [...] духът и словото в своите силни съчетания все пак са създали една приемственост, в която и ние участваме и която може да бъде разклащана, прекъсвана, разтрисана от стихии на времето, пошлостите на бита или тълпите от многознайковци, чийто интелектуален хоризонт се простира от вчера до утре, но не може току-така да бъде потопена, а ако бъде, после изплува отново, за да пренесе до нас тази богата и прекрасна класическа традиция, която е тук и е наша, стига ние да знаем кои сме. Част от която е и този майстор – Майстер Екхарт. (Ruskov 2018: 294)

Можем да приемем, че този откъс илюстрира чувствата на автора към персонажите в книгите му, или по-точно – какво се крие зад целия постмодерен режим на писане, чийто най-ярък изразител е понятието *историографска метафикция*. Горепосоченият фрагмент демонстрира тъкмо двойственото отношение на писателя (и по-общо – на постмодернизма) към историята – то съдържа както ирония и подриване на личности и принципи на учения и изкуства, така и своеобразно възхищение към същите.

За нас е проблематично написаното от Елена Филипова в нейната статия в блога „Книголандия“, озаглавена „Джобна енциклопедия на мистериите“ на Милен Русков – да се консумира на малки глътки в добра литературна компания“, а именно, че: „но ми се струва, че в „енциклопедичните“ описания на средновековните учения прозират насмешливи препратки към модерната наука, фройдизма, икономическите теории и особено към забулената в сакрализирана терминология хуманитаристика на XX век“ (Filipova 2010). Доколкото могат да се открият иронични препратки, по-скоро те са разпознати в измамните действия на астролозите, които кореспондират с днешните екстрасенси, ясновидци и пр. И все пак, има резон в твърдението за насмешливи препратки към „забулената в сакрализирана терминология хуманитаристика на XX век“ (Filipova 2010) – нещо подобно срещаме и в статията на Наталия Иванова в „Под моста“, озаглавена „Джобна енциклопедия на мистериите“ – (не)запомнено минало на въображението“. Там тя пише, че „тя [книгата – б.м., В. Т.] не притежава нито справочна природа, нито обобщеност на информацията, нито научна словесност“ (Ivanova 2014).

Накрая отново ще се върнем към скандала, който е маркирал началото на популярността на автора. В него основното е, както посочихме, жанровата дефиниция на книгата. Въпреки че Милена Кирова е на мнение, че книгата, макар и добра, не е роман, за обратното се застъпва не само Елена Филипова от горесцитираната статия, но и

Светлозар Игов в своя текст, озаглавен „Нов български роман за тютюна“, в който пише, че:

Първият роман на Милен Русков „Джобна енциклопедия на мистериите“ бе едно от събитията в най-новата българска литература“ и несъмнено най-яркият образец на роман от „класически“ постмодерен тип – и чрез структурирането на романовата история/истории не в традиционен сюжет, а като „енциклопедия“ (от типа на Павичевия „Хазарски речник“), и чрез финото преплитане на фикционални и исторически личности и събития, и чрез подчертаната си „литературност“ и „цитатност“ (квазицитатност), и чрез подчертаното премахване на границата между „висока“ (елитарна) и ниска (масова) литература, което означава съчетаване на увлекателна четивност и философска концептуалност. (Igov 2008)

Разбира се, дискусиите около жанровата принадлежност на книгата могат да продължат и в това няма нищо чудно, тъй като сме свидетели на една от трудните български книги от ХХІ век – трудна за написване (твърдение на автора), трудна и за четене. Любопитно е, че в интервю от 2017 г. Милен Русков се съгласява с мнението на своите опоненти и казва, че „Енциклопедията“ не е роман. На нас това променено гледище ни се струва по-скоро неискрено. Защо? Може би защото вече няма желание да влиза отново в безплодни спорове. Но не само. В същото интервю той казва, че: „И ако не можеш да я отнесеш към някой друг жанр, може би трябва да помислиш дали в края на краищата да не я включиш в този на романа“ (Ruskov 2017: 121), с което се връща към първоначалната си позиция и ни дава основание да мислим, че съгласяването с противниците му е по-скоро привидно.

В този текст опитахме да разгледаме особеностите на първия роман на Милен Русков „Джобна енциклопедия на мистериите“ и по-конкретно – иронията и почитта към миналото в него, като своеобразни изразители на постмодерното, двойствено отношение на автора, което той продължава и в следващите си книги. Едва ли го направихме изчерпателно, тъй като тази книга може да бъде обект на много и много критически прочити, всеки от които да обогати нашето литературознание в областта на постмодернизма. Това е разбираемо – тази обемна, толкова богата на информация, понякога достоверна, друг път не, понякога сериозна, но много повече смешна, изпълнена с най-разнообразни и абсурдни ситуации творба, очаква своите търпеливи и внимателно четящи интерпретатори, защото, както казва и авторът в предговора към „Енциклопедията“: „това е постмодернистка книга, а постмодернизмът е доста заплетен,

защото е преднамерено заплетен“ (Ruskov 2018: 10). В този смисъл трябва да подчертаем, че твърденията за смъртта на постмодернизма (Алън Кърби) през XXI век се оказват повече от несъстоятелни, доколкото отвъд културната логика на „късния капитализъм“ той продължава да защитава интернационалния си характер.

Библиография

- Antov 2010*: Antov, P. Poeziyata na 1990-te: balgarsko I postmoderno. Plovdiv: Zhanet 45, 2010. [Ангов 2010: Антов, П. Поезията на 1990-те: българско и постмодерно. Пловдив: Жанет 45, 2010.]
- Igov 2019*: Igov, A. Varhu zhanrovoto poniatie istoriografska metafikcia. – Lyuboslovie, 2019, №19, 158-165. [Игов 2019: Игов, А. Върху жанровото понятие историографска метафикция. – Любословие, 2019, №19, 158-165.]
- Igov 2008*: Igov, S. Nov balgarski roman za tyutyuna. – Elektronno spisanie LiterNet, 9 (106). [date of entering 01.01.2025]. https://litenet.bg/publish/sigov/m_ruskov.htm. [Игов 2008: Игов, С. Нов български роман за тютюна. – Електронно списание LiterNet, 9 (106). [прегледан 01.01.2025]. <https://litenet.bg/publish/sigov/m_ruskov.htm >.]
- Ivanov 2015*: Ivanov, I. Balgarskiyat postmoderen roman v kulturnata situatsiya prez novoto hilyadoletie. Sofia: UI “Sveti Kliment Ohridski”, 2015. [Иванов 2015: Иванов, И. Българският постмодерен роман в културната ситуация през новото хилядолетие. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015.]
- Ivanova 2014*: Ivanova, N. "Dzhobna entsiklopediya na misteriiite" – (ne)zapomneno minalo na vaobrazhenieto. – Onlayn mediya "Pod Mosta". [date of entering 01.01. 2025]. <<https://podmosta.bg/dzhobna-entsiklopedia-na-misteriite/>>. [Иванова 2014: Иванова, Н. „Джобна енциклопедия на мистериите“ – (не)запомнено минало на въображението. – Онлайн медия „Под моста“. [прегледан 01.01.2025]. <<https://podmosta.bg/dzhobna-entsiklopedia-na-misteriite/>>.]
- Likova 2001*: Likova, R. Literaturni tarseniya prez 90-te godini. Problemi na postmodernizma. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, 2001. [Ликова 2001: Ликова, Р. Литературни търсения през 90-те години. Проблеми на постмодернизма. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2001.]
- Kirova 2005*: Kirova, M. Za granitsite na romana. – Elektronno spisanie LiterNet, 12 (73). [date of entering 22.02.2025]. <<https://litenet.bg/publish2/mkirova/granicite.htm>>. [Кирова 2005: Кирова, М. За границите на романа. – Електронно списание LiterNet, 12 (73). [прегледан 22.02.2025]. <<https://litenet.bg/publish2/mkirova/granicite.htm>>.]

- Ruskov 2005*: Ruskov, M. Kakvo e tova, koeto ne e roman, no ne e i nishto drugo. – Elektronno spisanie LiterNet, 12 (73). [date of entering 22.02.2025]. https://litternet.bg/publish14/m_ruskov/roman.htm .[Русков 2005: Русков, М. Какво е това, което не е роман, но не е и нищо друго. – Електронно списание LiterNet, 12 (73). [прегледан 22.02.2025]. https://litternet.bg/publish14/m_ruskov/roman.htm .]
- Ruskov 2018*: Ruskov, M. Dzhobna entsiklopediya na misteriiite. Plovdiv: Zhanet 45, 2018. [Русков 2018: Русков, М. Джобна енциклопедия на мистериите. Пловдив: Жанет 45, 2018.]
- Filipova 2010*: Filipova, E. “Dzhobna entsiklopediya na misteriiite” na Milen Ruskov – da se konsumira na malki glatki v dobra literaturna kompaniya. – Knigolandiya. [date of entering 01.01.2025]. <https://knigolandia.info/dzhobna-entsiklopediya-na-misteriiite/>. [Филипова 2010: Филипова, Е. „Джобна енциклопедия на мистериите“ на Милен Русков – да се консумира на малки глътки в добра литературна компания. – Книголандия. [прегледан 01.01.2025]. <https://knigolandia.info/dzhobna-entsiklopediya-na-misteriiite/> .]
- Waugh 1984*: Waugh, P. Metafiction: the Theory and Practice of Self-Conscious Fiction. London: Routledge, 1984.